

Simoh Buraimoh, Καμπύ, Νιγηρία 1990

Μια συζήτηση με τον Geoffrey de Ste Croix

Βιογραφικό σημείωμα

Ο Τζέφρευ Έρνεστ Μώρις ντε Σεντ Κρούα γεννήθηκε το 1910 στην Κίνα. Ο πατέρας του δούλευε στα κινέζικα τελωνεία, που εκείνη την εποχή ήταν κάτω από βρετανικό έλεγχο. Η μητέρα του ήταν μια εξαιρετικά θρησκόληπτη γυναίκα (μανιακή με τη θρησκεία, όπως την αποκαλούσε ο ίδιος), από την οποία ο Σεντ Κρούα κληρονόμησε τη βαθιά πίστη στις απόψεις του: όπως δήλωνε και ο ίδιος, πίστευε στον αθεϊσμό με θρησκευτικό σχεδόν ζήλο.

Το 1914, μετακόμισε με τη μητέρα του στην Αγγλία, όπου και εξήσκηση αργότερα το επάγγελμα του δικηγόρου. Από το 1935, υπήρξε ενεργό μέλος του Εργατικού Κόμματος στο Λονδίνο, αν και οι μαρξιστικές του πεποιθήσεις συχνά ήταν το αίτιο διαφωνιών με την πολιτική του Εργατικού Κόμματος. Το 1937 ταξίδεψε εκτενώς στη Σοβιετική Ένωση, θέλοντας να κατανοήσει πώς ακριβώς δούλευε το μαρξιστικό μοντέλο στην πραγματικότητα. Γυρνώντας πίσω, μέσω της χιτλερικής τότε Γερμανίας, συνειδητοποίησε ότι δεν πρέπει να πιστεύει κανείς καμιά προπαγάνδα από καμιά πλευρά. Κι ενώ υποψιαζόταν τη φρίκη των σταλινικών εγκλημάτων, παραδεχόταν ταυτόχρονα ότι το καθεστώς της Σοβιετικής Ένωσης είχε κατορθώσει πολλά στο να ανυψώσει το βιοτικό επίπεδο στην αχανή και υποβαθμισμένη σοβιετική επαρχία. Κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου υπηρέτησε στην πολεμική αεροπορία στην Αίγυπτο.

Το 1946 γύρισε στο Λονδίνο όπου και γράφτηκε στο Πανεπιστήμιο (University College of London) για να σπουδάσει Αρχαία Ιστορία. Αυτή ήταν και η πρώτη του επαφή με το αντικείμενο. Επέλεξε δε το συγκεκριμένο πανεπιστήμιο λόγω του αμιγώς κοσμικού χαρακτήρα του: ο ιδρυτής του είχε απαγορεύσει διά παντός τη μελέτη της θεολογίας στο πρόγραμμα σπουδών καθώς και την κατασκευή παρεκκλησιού μέσα στο χώρο του πανεπιστημίου. Εκεί υπήρξε μαθητής του Α.Χ.Μ. Τζόουνς, στον οποίο έτρεφε υπέρμετρη εκτίμηση και αργότερα του αφιέρωσε το πρώτο του βιβλίο, *The Origins of the Peloponnesian War* (= *Τα Αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*). Στον Τζόουνς, που ήταν ιστορικός της παραδοσιακής σχολής, ο Σεντ Κρούα όφειλε την αυστηρή προσήλωση και εμβάθυνση του αρχαίου κειμένου, η οποία είναι εμφανής σε όλο του το έργο. Στο παραπάνω βιβλίο, ο Σεντ Κρούα χρησιμοποιεί τις μαρτυρίες του Θουκυδίδη και του Αριστοφάνη για να αναδείξει το ιστορικό υπόβαθρο και τις βαθύτερες αιτίες του Πελοποννησιακού Πολέμου.

Ο Ste Croix ήταν Εταίρος του New College του Πανελ. της Οξφόρδης και Εταίρος της Βρετανικής Ακαδημίας. Η Χριστίνα Κωνσταντακοπούλου είναι υποψήφια Διδάκτωρ του Πανελ. της Οξφόρδης.

Από το 1950 ως το 1953 δίδαξε στο London School of Economics. Εκείνη την περίοδο έγραψε ένα άρθρο που ακόμα και σήμερα θεωρείται αξεπέραστο στον τομέα του, με τίτλο «Ελληνική και Ρωμαϊκή Λογιστική». Το 1953 του προσφέρθηκε η μόνιμη θέση στο New College της Οξφόρδης. Ο Σεντ Κρουά υπήρξε ο πρώτος ιστορικός και μόνιμο μέλος κολεγίου της Οξφόρδης, ο οποίος δεν είχε αποφοιτήσει από αυτό το πανεπιστήμιο, γεγονός που αποδεικνύει το πόσο εξαιρετικός διανοητής υπήρξε ο Σεντ Κρουά: αρκεί να αναφέρουμε ότι 50 σχεδόν χρόνια μετά την πρόσληψη του Σεντ Κρουά, μόνο ένα ακόμα μέλος του Πανεπιστημίου στον τομέα της αρχαίας ιστορίας δεν υπήρξε απόφοιτος της Οξφόρδης. Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στο New College, ο Σεντ Κρουά υπήρξε μαχητής για την εισαγωγή γυναικών στο πρόγραμμα σπουδών, κάτι που επιτεύχθηκε μόλις το 1979.

Ο Σεντ Κρουά έφυγε από τη ζωή σε ηλικία 90 ετών στις 10 Φεβρουαρίου 2000. Υπήρξε ένας πραγματικά φωτισμένος δάσκαλος που άφησε το στίγμα του σε όσους δίδαξε. Η εκτίμηση των μαθητών του (πολλοί εκ των οποίων είναι τώρα η πρωτοπορία στο χώρο της μελέτης του αρχαίου κόσμου) φάνηκε όταν το 1985 του παρουσίασαν μια συλλογή κειμένων που καλύπτουν αρκετές πτυχές των ενδιαφερόντων του Σεντ Κρουά, στη μορφή ενός βιβλίου με τον τίτλο *CRUX: Essays Presented to GEM de Ste Croix on his 75th Birthday*.

Ήδη από τη δεκατία του 1950, ο Σεντ Κρουά είχε αφήσει το στίγμα του στις ιστορικές σπουδές με άρθρα που θεωρούνται κλασικά στον τομέα αυτό, όπως το διάσημο άρθρο του *Ο Χαρακτήρας της Αθηναϊκής Ηγεμονίας* (= *The character of the Athenian empire*), το οποίο εξεδόθη το 1954, και το οποίο άλλαξε δραματικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε την αθηναϊκή ηγεμονία του 5ου αιώνα π.Χ. Ο Σεντ Κρουά υποστήριζε ότι κάθε ερμηνεία του χαρακτήρα της αθηναϊκής ηγεμονίας ως καταπιεστικής προς τους συμμάχους της Αθήνας, ήταν βασικά το επακόλουθο της πολιτικής άποψης του Θουκυδίδη, που είναι και η βασική μας πηγή για την περίοδο. Στην πραγματικότητα, κατά τον Σεντ Κρουά, πολλοί σύμμαχοι της Αθήνας ήταν με δική τους επιλογή μέλη της Δηλιακής Συμμαχίας, μια και αυτό συνήθως τους εξασφάλιζε βασικά δημοκρατικά δικαιώματα, κάτι που φυσικά επιδίωκαν οι κατώτερες τάξεις. Αντιθέτως, αυτοί που καταπιέζονταν από την Αθήνα και κατά συνέπεια ήταν ενάντια της, ήταν οι άρχουσες τάξεις των συμμάχων πόλεων, και οι φιλικά προσκείμενοι σε αυτούς αντι-δημοκρατικοί της Αθήνας, στην τάξη των οποίων μπορούμε να κατατάξουμε και τον Θουκυδίδη. Αναλύοντας τον Θουκυδίδη, ο Σεντ Κρουά μπόρεσε να αποδείξει ότι αυτό που μέχρι τότε θεωρούνταν αντικειμενική ιστορική αλήθεια, η αντιδημοτικότητα δηλαδή της αθηναϊκής αρχής, ήταν στην πραγματικότητα η πολιτική ερμηνεία του Θουκυδίδη για το φαινόμενο της Δηλιακής Συμμαχίας.

Κορύφωση του έργου του, ωστόσο, υπήρξε η μνημειώδης μελέτη του για την πάλη των τάξεων στον αρχαίο ελληνικό κόσμο (*The Class Struggle in the Ancient Greek World*, 1981), που μεταφράστηκε πρόσφατα στα ελληνικά από τις εκδόσεις Ράππα και τον Γιάννη Κρητικό ως *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο*. Η βασική κριτική που δέχτηκε ο Σεντ Κρουά ήταν ότι χρησιμοποιώντας τον τίτλο *η ταξική πάλη* ενοποιούσε θεματικά μορφές αντίδρασης που δεν μπορούσαν να αντιμετωπισθούν ως εκφράσεις του ίδιου φαινομένου. Με άλλα λόγια, το σύνολο των ιστορικών της αρχαιότητας αρνιόνταν να αποδεχθούν τη χρήση του όρου «ταξική πάλη» για να εκφραστεί, κάτι που, κατά τη γνώμη τους, ήταν όχι ένα αλλά μια σειρά από φαινόμενα. Ορίζοντας την τάξη ως τις κοινωνικές σχέσεις που

αποτελούν το επακόλουθο των παραγωγικών σχέσεων, ο Σεντ Κρουά διαφοροποιήθηκε από το σύνολο των ιστορικών-μελετητών της αρχαιότητας που αρνιόνταν την ύπαρξη τάξεων στον αρχαίο κόσμο (αν και κάποιοι αποδέχονταν τον όρο τάξη ως εργαλείο ανάλυσης στο σύγχρονο καπιταλισμό) και πρότειναν ως εναλλακτική λύση τη χρήση της έννοιας «διαστρωμάτωση» (ελεύθερη απόδοση της λέξης status). Χρησιμοποιώντας το θεωρητικό οπλοστάσιο του μαρξισμού, ο Σεντ Κρουά υποστήριξε ότι εφόσον υπάρχει εκμετάλλευση σε μια κοινωνία, υπάρχει και ταξική διαστρωμάτωση, χωρίς αυτό να σημαίνει απαραίτητα και την ύπαρξη ταξικής συνείδησης στις εν λόγω τάξεις (η απουσία ταξικής συνείδησης χρησιμοποιήθηκε κυρίως από τους λεγόμενους «πρωτογονιστές» ιστορικούς της αρχαιότητας ως επιχείρημα που αποδεικνύει και την απουσία της ταξικής διαστρωμάτωσης στον αρχαίο κόσμο). Ταυτόχρονα, ο Σεντ Κρουά όρισε ως ταξική πάλη την οποιαδήποτε μορφή σχέσης ανάμεσα στις διάφορες τάξεις, είτε αυτή είναι σινειδητοποιημένη αντίσταση στις μορφές εκμετάλλευσης είτε όχι. Με αυτόν τον τρόπο, ο Σεντ Κρουά πραγματοποίησε ένα επιστημονικό επίτευγμα τεράστιας σημασίας: την ενοποίηση της μελέτης του αρχαίου κόσμου. Ο Σεντ Κρουά ανέλυσε την περίοδο από τους αρχαίους χρόνους μέχρι και την αραβική κατάκτηση ως μια ιστορική περίοδο που χαρακτηρίζεται βασικά από την ίδια μορφή ταξικής εκμετάλλευσης (με κάποιες αυτονόητες διαφοροποιήσεις).

Τα τελευταία χρόνια της ζωής του ο Σεντ Κρουά ασχολήθηκε συστηματικά με τη μελέτη της πρώιμης χριστιανικής εκκλησίας. Συνήθιζε να διακηρύσσει ότι ο Πλάτωνας και ο άγιος Παύλος αποτελούν τους μεγαλύτερους εχθρούς της ανθρωπότητας, κυρίως λόγω των απόψεών τους για τη δημοκρατία, την προσωπική ελευθερία και τη θέση των γυναικών, ενώ ταυτόχρονα δεν έπαυε να εκφράζει τη φρίκη που του προκαλούσε ο βίαιος και απάνθρωπος θεός της Παλαιάς Διαθήκης. Η μελέτη του για την πρώιμη χριστιανική εκκλησία θα δημοσιευτεί μετά θάνατον από τον εκδοτικό οίκο της Οξφόρδης.

Ο Σεντ Κρουά υπήρξε ένας εμπνευσμένος μελετητής του αρχαίου κόσμου, που τόλμησε κάτι που στα πλαίσια της επιστημονικής κοινότητας των ιστορικών-μελετητών της αρχαιότητας θεωρείτο ακατόρθωτο: να χρησιμοποιήσει, δηλαδή, το εργαλείο της μαρξιστικής ανάλυσης για τη μελέτη του αρχαίου κόσμου. Μέχρι το τέλος διακήρυττε την ακλόνητη πίστη του στη δημοκρατία ως το μόνο πολίτευμα που εγγυάται τις ανθρώπινες ελευθερίες. Υπήρξε πραγματικά η εξαίρεση στον κανόνα των αρχαίων ιστορικών σε παραπάνω από μια πλευρές. Πόσοι άραγε ιστορικοί της αρχαιότητας μπορούν να ισχυριστούν ότι υπήρξαν πρωταθλητές του τένις ή ότι διαγωνίστηκαν στο κεντρικό γήπεδο του Γουίμπλεντον, όπως ο Σεντ Κρουά το 1929; Ενδιαφερόταν για όλες τις μορφές καταπίεσης ανεξαρτήτως χώρου και χρόνου· όταν τον συνάντησα, με ρώτησε για τον ελληνικό εμφύλιο και το ρόλο των Άγγλων στην καταστολή των δημοκρατικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα εκείνη την περίοδο, γιατί, όπως μου είπε, αυτό ήταν ένα κομμάτι της ελληνικής ιστορίας που δε γνώριζε αρκετά. Όπως μου εκμυστηρεύτηκε σε εκείνη τη συνάντηση, ο χαρακτηρισμός που τον ευχαρίστησε παραπάνω από οποιονδήποτε άλλο στην ακαδημαϊκή του καριέρα ήταν ότι «έγραψε την ιστορία μιας περιόδου από τη σκοπιά των φτωχών».

Λίγα λόγια για τη συνέντευξη

Με τον Σεντ Κρουά συναντήθηκα το Δεκέμβριο του 1998. Συζητήσαμε εκτενώς για τη σύγχρονη πολιτική κατάσταση στην Αγγλία (ήταν η περίοδος που συζητιόταν στη Βουλή των Λόρδων η παραπομπή ή μη του δικτάτορα Πινοσέτ), για την κατάσταση των ιστορικών σπουδών καθώς και για το βιβλίο του *Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο* που είχε πρόσφατα μεταφραστεί στα ελληνικά. Το παρακάτω κείμενο περιέχει αποσπάσματα από τη συζήτησή μας. Η παρούσα συνέντευξη είναι η δεύτερη συνέντευξη του Σεντ Κρουά που απευθύνεται σε ελληνικό κοινό. Η πρώτη δημοσιεύτηκε στο αρχαιογνωστικό περιοδικό *Ήθρος* του 1988 με τη συμμετοχή του Δημήτρη Κυριάτα, του Άγγελου Ματθαίου και του Γιάνι Πίκουλα (δυστυχώς όμως δημοσιεύτηκε στην αγγλική γλώσσα). Πρόκειται για μια εξαιρετική συζήτηση για το χαρακτήρα των κλασικών σπουδών και τις σύγχρονες μεθοδολογικές αναζητήσεις στην αρχαία ιστορία. Για αυτό το λόγο επέλεξα να επικεντρώσω την παρούσα συζήτηση περισσότερο στις πιο πρόσφατες ερμηνευτικές αναζητήσεις του Σεντ Κρουά (μαρξισμός, ιστορική έρευνα θρησκευτικών ζητημάτων) καθώς και στις σχέσεις του με την πολιτική, μια και τα παραπάνω ζητήματα δεν είχαν καλυφθεί στην προηγούμενη συνέντευξη. Τέλος, επέλεξα να διατηρήσω σε μεγάλο βαθμό τον προφορικό χαρακτήρα της συζήτησης στο γραπτό κείμενο, θεωρώντας ότι με αυτόν τον τρόπο αποδίδεται καλύτερα η ζωντάνια και ο σαρκασμός του λόγου του Σεντ Κρουά.

Πολιτική

Πώς ασχοληθήκατε με την πολιτική;

Αρχικά απεχθανόμουν την πολιτική. Αργότερα, όμως, όταν μετακόμισα στο Λονδίνο, μπήκα σε κύκλους ανθρώπων εξαιρετικά ιδιοφυιών που είχαν πολιτικά ενδιαφέροντα. Τότε άρχισα να ανακαλύπτω την πραγματικότητα του βρετανικού ιμπεριαλισμού, που ήταν απάνθρωπος. Εκείνη την εποχή, ο κόσμος πίστευε στη βρετανική αυτοκρατορία: ευτυχώς το φαινόμενο αυτό έχει εκλείψει, με εξαίρεση, ίσως, τα ιδιωτικά σχολεία. Ήταν, λοιπόν, τότε η εποχή της κατάκτησης της Αθησαυνίας από τους Ιταλούς. Έπεσε στα χέρια μου ένα βιβλίο που ονομαζόταν *Το Εγχειρίδιο του Μαρξισμού* με αποσπάσματα από το έργο του Μαρξ και του Ένγκελς. Δεν είχα διαβάσει τίποτα παρόμοιο, το βιβλίο αυτό μου άνοιξε τα μάτια, ήταν σχεδόν σαν θεία επιφώτιση! Έτσι προσχώρησα στο Εργατικό Κόμμα, και μετά από λίγο εκλέχθηκα γραμματέας. Κατηγορήθηκα από τα άλλα μέλη ότι ήμουν κομμουνιστής, αλλά η αλήθεια είναι ότι απλά είχα σχέσεις με την τοπική οργάνωση του κομμουνιστικού κόμματος, παρόλο που αυτό απαγορευόταν από το καταστατικό.

Γρήγορα ανακάλυψα ότι προτιμούσα την τοπική κομμουνιστική οργάνωση γιατί ήταν πολύ πιο έξυπνοι άνθρωποι και πιο δραστήριοι, αλλά ποτέ δεν προσχώρησα στο κομμουνιστικό κόμμα.

Το ταξίδι στη Σοβιετική Ένωση

Αποφάσισα ότι έπρεπε να επισκεφθώ τη Σοβιετική Ένωση για να δω από κοντά πώς είναι τα πράγματα, μια και με την προπαγάνδα που υπήρχε δε μαθαίναμε ποτέ την πραγματικότητα. Ταξίδεψα σχεδόν πέντε χιλιάδες μίλια μέσα στη Σ.Ε. Οι περισσότεροι άνθρωποι που γνώρισα δεν είχαν την πραγματική ιδέα για τα εγκλήματα του Στάλιν. Ένα πράγμα που με εντυπωσίασε ήταν η αυτονομία στο επίπεδο των τοπικών κυβερνήσεων. Στην Τυφλίδα, ακόμα και στην Τσετσενία, υπήρχε τοπική αυτοδιοίκηση με ελάχιστη κεντρική παρέμβαση. Ένας εργάτης στη Σ.Ε. ζούσε πολύ καλύτερα από έναν εργάτη στο Μάντσεστερ, λόγω χάριν· οι συνθήκες δουλειάς ήταν καλύτερες και φυσικά κανείς δεν ήταν πλούσιος. Και στη Μόσχα έβγαζε αρκετά για να βρω συνοικίες αντίστοιχες στη φτώχεια και στην εξαθλίωση με αυτές που ανατολικού Λονδίνου και δε βρήκα καμιά. Όλα αυτά, βέβαια, άλλαξαν προς το χειρότερο όταν ήρθε ο Γκορμπατσόφ στην εξουσία. Το τεχνολογικό επίπεδο ανάπτυξης στη Σ.Ε. ήταν επίσης αξιοθαύμαστο. Όταν ο Χίτλερ εισέβαλε στη Ρωσία, ο σοβιετικός στρατός ήταν εντελώς κατεστραμμένος, καθώς και ολόκληρη η τεχνική και βιομηχανική υποδομή. Κατά το τέλος του πολέμου, όμως, οι Ρώσοι έφτιαχναν τανκς εφάμιλλα των γερμανικών. Είναι καταπληκτικό το πώς ένας λαός με πολύ πιο χαμηλό επίπεδο τεχνολογικής ανάπτυξης σε σχέση με τη Δύση κατόρθωσε να νικήσει τους Γερμανούς. Κανείς δε θα μπορούσε να με πείσει ότι το καθεστώς εκεί ήταν τελικά τόσο κακό.

Τι άποψη αποκτήσατε για τον κομμουνισμό μετά από αυτή σας την εμπειρία;

Το ένα πράγμα που έμαθα μετά την επίσκεψή μου εκεί είναι να μην πιστεύω καμιά προπαγάνδα για καμιά πλευρά. Την ίδια στιγμή, ήταν φανερό ότι το καθεστώς εκεί ήταν δικτατορικό. Ποτέ δε μου άρεσε ο Στάλιν, αν και αρχικά με είχε γοητεύσει ο Λένιν. Τώρα πια, όμως, δε θαυμάζω ούτε το λενινισμό γιατί προώθησε μια πολιτική γραμμή με την οποία δε θα μπορούσα να ζήσω. Όχι ότι δεν έγιναν πράγματα ειδικά για τις κατώτερες τάξεις. Γνώρισα αρκετούς ανθρώπους που ήταν πραγματικά ενθουσιώδεις κομμουνιστές και δεν είχαν την παραμικρή ιδέα για το τι γινόταν στα ανώτερα επίπεδα.

Και το Εργατικό Κόμμα στη Βρετανία σήμερα;

Δε νομίζω ότι το κόμμα των Εργατικών σήμερα έχει να μας προσφέρει τίποτα. Ο όρος σοσιαλισμός έχει εξαφανιστεί από το λεξιλόγιό τους. Ο Τόνι Μπλερ δεν έχει χρησιμοποιήσει ποτέ τον όρο σοσιαλισμός, εκτός ίσως για να τον μεμφθεί. Πρόσφατα υπήρξε μια συζήτηση για το αν θα έπρεπε να έχουμε μια πιο ισότιμη κοινωνία. Νομίζω ότι είναι προφανές ότι ο Μπλερ και οι Εργατικοί σε αυτή την ερώτηση απαντούν «Όχι». Δεν κάνουν καμιά προσπάθεια να ενθαρρύνουν τις κατώτερες τάξεις να ανέβουν κοινωνικά. Προσωπικά πιστεύω ότι είναι καταστροφικό σε μια κοινωνία να έχεις μεγάλη απόσταση ανάμεσα στις τάξεις. Και αυτή τη στιγμή στη Βρετανία οι κατώτερες τάξεις είναι πραγματικά σε κακή κατάσταση. Αλλά αυτό είναι το πρόβλημα γενικά του καπιταλισμού· καπιταλισμός σημαίνει ύπαρξη μιας εκμεταλλεύτριας τάξης που εκμεταλλεύεται την πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας.

Τι έχετε να πείτε για τις θεωρίες του τέλους της ιστορίας;

Νομίζω ότι όλα αυτά είναι αφήδες. Μέχρι πρόσφατα μας λέγαν ότι η οικονομία της αγοράς είναι το παν και ότι με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να επεμβαίνουμε. Το αποτέλεσμα ήταν ότι επεκτείναμε και επεκτείναμε την οικονομία της αγοράς και αποκλείσαμε τις οικονομίες των χωρών της Άπω Ανατολής που δεν μπορούν να λειτουργήσουν. Θεωρώ ότι είναι πολύ πιθανόν η καπιταλιστική κοινωνία να διαλυθεί από μόνη της. Όταν δεν υπάρχει κανένας έλεγχος στην οικονομία της αγοράς, πολλοί τομείς θα βγουν εκτός ελέγχου, όπως πράγματι έγινε με τις επονομαζόμενες οικονομίες του τίγρη στην Άπω Ανατολή.

«Ο Ταξικός Αγώνας στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο»

Η μελέτη σας για την ταξική πάλη στην αρχαία Ελλάδα είναι μια από τις λίγες προσπάθειες ανάλυσης της αρχαιότητας από τη σκοπιά του μαρξισμού.

Πράγματι, δεν μπορεί να πει κανείς ότι υπάρχουν πολλοί μαρξιστές ιστορικοί της αρχαιότητας. Πριν από μένα υπήρξε ένας σταλινικός ιστορικός, ο Τζωρτζ Τόμσον. Πίστευε πραγματικά στον Στάλιν. Δεν τον συνάντησα ποτέ αλλά αλληλογραφούσαμε για ένα διάστημα. Έγραψε ένα καταπληκτικό βιβλίο με τον τίτλο *Ο Αισχύλος και η Αθήνα*, που στηριζόταν βασικά στις φιλολογικές πηγές. Ανήκε στο πανεπιστήμιο του Κέμπριτζ κι εκείνη την εποχή στο Κέμπριτζ δεν έκανε κανείς καθεαυτό αρχαία ιστορία, αλλά πιο πολύ ανάλυση των πηγών. Δυστυχώς, τα περισσότερα συμπεράσματα του Τόμσον ήταν εντελώς λανθασμένα. Ένας άλλος μαρξιστής ιστορικός με τον οποίο συμφωνώ περισσότερο είναι ο Φάρρινγκτον, ο οποίος έγραψε ένα βιβλίο για τον Λουκρήτιο και ένα για την ιστορία της ελληνικής επιστημονικής σκέψης. Αλλά αυτοί οι δύο ήταν και οι μοναδικοί μαρξιστές.

Θεωρητικός μαρξισμός

Ένα από τα προβλήματα που είχα όταν έγραφα τον «Ταξικό Αγώνα» ήταν στο επίπεδο του θεωρητικού μαρξισμού. Οι περισσότεροι από όσους αυτοαποκαλούνται μαρξιστές δεν ξέρουν καλά το έργο του Μαρξ. Συζητούσα, κάποια στιγμή, με τον Κρίστοφερ Χιλ, έναν πολύ γνωστό μαρξιστή ιστορικό που ασχολείται με την Αγγλία του 17ου αιώνα, και του ζήτησα να με βοηθήσει με τη θεωρητική πλευρά του μαρξισμού. Ο Χιλ μου δήλωσε ότι δε γνώριζε τίποτα σε σχέση με τη θεωρία του μαρξισμού και με παρέπεμψε στον Έρικ Χόμτσπιαουμ!

Προσωπικά διάβασα οτιδήποτε στο έργο του Μαρξ σχετίζεται με τον αρχαίο κόσμο. Φυσικά, το μεγαλύτερο κομμάτι του έργου του δεν αφορά την αρχαιότητα αλλά το σύγχρονο του καπιταλισμό. Ο Μαρξ διάβαζε τους αρχαίους συγγραφείς, όπως, για παράδειγμα, τον Ηρόδοτο και τον Τάκιτο, αλλά δε νομίζω ότι είχε εμβαθύνει στο ζήτημα της οικονομίας του αρχαίου κόσμου. Θεωρώ, πάντως, ότι είναι εξαιρετικά σημαντικό να δούμε τα νέα

δεδομένα από τη σκοπιά του μαρξισμού. Την εποχή που έγραφε ο Μαρξ δεν είχε στη διάθεσή του πολλά από τα πράγματα που εμείς γνωρίζουμε σήμερα, όπως λ.χ. τις διάφορες επιγραφές και τα νομίσματα που άπτονται των ενδιαφερόντων του Μαρξ. Και αξίζει να κοιτάξουμε τις επιγραφές και τα νομίσματα σκεπτόμενοι τι θα έλεγε ο Μαρξ αν τα είχε μελετήσει. Τα συμπεράσματά του, πιστεύω, θα ήταν πολύ αξιόλογα.

Πώς θα ορίζατε την έννοια «τάξη» γενικά αλλά και σε σχέση με τον αρχαίο κόσμο ειδικότερα;

Ένα από τα βασικά προβλήματα του μαρξισμού είναι ότι ο Μαρξ δεν έδωσε ποτέ έναν ακριβή ορισμό της έννοιας «τάξη». Μόνο στο τέλος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου* δίνει κάποιον ορισμό, αλλά και πάλι τοποθετεί την έννοια «τάξη» μέσα στα πλαίσια του σύγχρονου καπιταλισμού, δηλαδή του 19ου αιώνα. Φυσικά, η κατάσταση ήταν πολύ διαφορετική στον αρχαίο κόσμο. Από την άλλη πλευρά, υπήρξαν θεωρητικοί της ιστορίας, όπως ο Μαξ Βέμπερ, που έδωσαν προβάδισμα στην έννοια status, δηλαδή τι πιστεύουν οι άλλοι για σένα. Φυσικά το status είναι πολύ σημαντικό στη ζωή του ανθρώπου. Εγώ, όμως, επιμένω να πιστεύω ότι η πρωταρχική διαφοροποίηση της ανθρώπινης κοινωνίας δεν είναι το status, αλλά οι τάξεις, δηλαδή ο βαθμός ελέγχου των παραγωγικών δυνάμεων. Πολλοί μαρξιστές πράττουν ένα βασικό σφάλμα: θεωρούν ότι αυτό που καθορίζει την άρχουσα τάξη είναι η κατοχή των μέσων παραγωγής. Διαφωνώ εντελώς με αυτή την προσέγγιση· δε χρειάζεται να κατέχεις τα μέσα παραγωγής για να ανήκεις στην άρχουσα τάξη, χρειάζεται απλά να τα ελέγχεις. Δηλαδή, ο καθοριστικός παράγοντας σε κάθε περίπτωση είναι ο έλεγχος των μέσων παραγωγής. Επομένως, αν δεν έχεις πρόσβαση στα μέσα παραγωγής και ούτε τα ελέγχεις, τότε η σχέση σου με αυτά πρέπει να καθορίζεται από κάποιο βαθμό εκμετάλλευσης.

Ο Μαρξ μπορεί να μην όρισε την έννοια «τάξη», όπως έχω ήδη πει, αλλά σε πολλά σημεία χρησιμοποιεί ως έννοια την πάλη των τάξεων σε σύνδεση με τις σχέσεις εκμετάλλευσης, εννοώντας συχνά το ίδιο πράγμα. Η πάλη των τάξεων δε χρειάζεται να παίρνει τη μορφή της σύγκρουσης σε κάθε ιστορική περίοδο, πάλη των τάξεων υπάρχει σε κάθε κοινωνία που έχει σχέσεις εκμετάλλευσης μεταξύ των τάξεων. Η τάξη, όπως την ορίζω εγώ, είναι μια οικονομική κατηγορία που αποτελεί την έκφραση της εκμετάλλευσης. Αν ανήκεις στις χαμηλές τάξεις, τότε είσαι εκμεταλλεμένος. Υπάρχουν, βέβαια, και εξαιρέσεις. Αλλά σε γενικές γραμμές θεωρώ ότι είναι σωστό να σχετίζουμε την τάξη με το καθεστώς εκμετάλλευσης. Και αυτό μπορούμε να το δούμε σε κάθε ιστορική περίοδο. Πάρε για παράδειγμα τη θάτσερική Βρετανία. Το πιο σημαντικό επίτευγμα της Θάτσερ ήταν ότι βελτίωσε κατά πολύ τη θέση της άρχουσας τάξης σε σχέση με τις κατώτερες τάξεις. Η άρχουσα τάξη πλούτισε κατά πολύ και οι κατώτερες τάξεις κατά λίγο. Η ουσία είναι ότι το χάσμα μεταξύ τους μεγάλωσε. Τελευταία δημοσιεύτηκε μια έρευνα η οποία εξέφρασε σε αριθμούς την ταξική πραγματικότητα αυτής της κοινωνίας. Αν είσαι φτωχός δε θα ζήσεις πολύ, θα κάνεις παιδιά που θα πεθάνουν σε μικρότερη ηλικία, θα υποφέρεις από περισσότερες αρρώστιες κ.λπ. Η φριχτή αλήθεια είναι ότι αν είσαι πλούσιος ζεις καλύτερη ζωή. Αυτό ήταν και το βασικό επίτευγμα του θάτσερισμού.

Υπάρχει μια τάση στους σύγχρονους ιστορικούς της αρχαιότητας που υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να ορίζουμε το αρχαίο σύστημα παραγωγής ως δουλοκτητικό όταν η πλειοψηφία των εργατών-παραγωγών δεν ήταν δούλοι αλλά ελεύθεροι πολίτες ή μέτοικοι.

Αυτό είναι γεγονός. Η πλειοψηφία των εργαζομένων στην αγροτική παραγωγή δεν ήταν δούλοι αλλά ελεύθεροι. Πιο συγκεκριμένα, οι μικροκτηματίες ήταν συνήθως τόσο φτωχοί ώστε δεν μπορούσαν να διαθέτουν δούλους για την αγροτική παραγωγή: δούλευαν στα κτήματα οι ίδιοι με τις οικογένειές τους. Η κατάσταση αυτή άλλαξε μόνο στη Ρώμη τους πρώτο προ Χριστού και πρώτο μετά Χριστού αιώνες, όταν ο αριθμός των δούλων στην αγροτική παραγωγή ξεπέρασε τον αριθμό των ελεύθερων. Αυτή η πραγματικότητα, όμως, δεν πρέπει να μας επηρεάζει στο αν θα ορίσουμε έναν τρόπο παραγωγής ως δουλοκτητικό ή όχι. Θεωρώ ότι έχουμε δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής αν η άρχουσα τάξη αντλεί το εισόδημά της από την εργασία δούλων. Αυτό, όμως, δεν αποκλείει την πιθανότητα την ίδια στιγμή η πλειοψηφία των εργαζομένων στην αγροτική παραγωγή να μην είναι δούλοι. Πες πως έχεις έναν πληθυσμό δέκα χιλιάδων ανθρώπων και μόνο τρία ή τέσσερα μεγάλα αγροκτήματα με τετρακόσιους δούλους το καθένα. Το πλεόνασμα και η υπεραξία της άρχουσας τάξης θα παραχθεί από αυτά τα μεγάλα αγροκτήματα μέσω της εκμετάλλευσης της εργασίας των δούλων και όχι από την πλειοψηφία των υπόλοιπων αγροκτημάτων που είναι μικρά και βασικά παράγουν τα απαραίτητα για την αυτοσυντήρηση μιας οικογένειας. Άρα πιστεύω ότι το μοναδικό κριτήριο για το χαρακτηρισμό μιας κοινωνίας ως δουλοκτητικής πρέπει να είναι η εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων για την παραγωγή της υπεραξίας. Γι' αυτό και σε γενικές γραμμές η κλασική Ελλάδα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως δουλοκτητική κοινωνία, κυρίως γιατί οι άρχουσες τάξεις χρησιμοποιούσαν δούλους για την παραγωγή υπεραξίας έναντι άλλων λύσεων, όπως, για παράδειγμα, η μισθωτή εργασία. Οι μισθωτοί εργάτες είναι κατά κανόνα σπάνιοι στην αρχαιότητα. Η μοναδική μεγάλη ομάδα μισθωτών που απαντάται στην αρχαιότητα είναι στην ουσία οι μισθοφόροι στρατιώτες.

Πώς εντάσσεται η αθηναϊκή δημοκρατία στην ανάλυσή σας για την πάλη των τάξεων στον αρχαίο κόσμο;

Όπως είπα και προηγουμένως, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η αρχαία ελληνική κοινωνία ήταν μια κοινωνία που βασιζόταν στο δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής. Αυτό είναι κάτι που απλά πρέπει να αποδεχθούμε. Και πρέπει να παραδεχθώ ότι σε σχέση με τους Έλληνες, οι Ρωμαίοι είχαν δώσει πολύ μεγαλύτερες ελευθερίες στους δούλους, ειδικά στους δούλους που ήταν εκτός της αγροτικής παραγωγής. Αλλά, κατά τα άλλα, η αρχαία κοινωνία ήταν μια βασικά δουλοκτητική κοινωνία. Έτσι, όταν μιλάμε για δημοκρατία πρέπει βασικά να αναφερόμαστε στην κοινότητα των πολιτών και να ερευνούμε κατά πόσο λειτουργούσε δημοκρατικά το πολίτευμα μέσα στα πλαίσια της πολιτικής κοινότητας και μόνο. Βέβαια, ειδικά στην Αθήνα, ήταν εξαιρετικά δύσκολο να γίνει κανείς πολίτης· οι Αθηναίοι δεν είχαν κάποιο σύστημα στο οποίο οι απελεύθεροι, δηλαδή οι απελευθερωμένοι δούλοι, μπορούσαν να γίνουν πολίτες, κάτι το οποίο ίσχυε στη Ρώμη. Ταυτόχρονα, όμως, η Ρώμη

κατακτούσε πολύ μεγαλύτερο αριθμό δούλων από οποιαδήποτε ελληνική πόλη. Στην κατάληψη της Ιερουσαλήμ, λόγω χάριν, ο αριθμός των δούλων που συνελήφθησαν πρέπει να έφτανε τις εκατοντάδες χιλιάδες. Πολλοί δε από αυτούς έγιναν αργότερα Ρωμαίοι πολίτες.

Αυτό που είναι σίγουρο, πάντως, είναι ότι η σωστή λειτουργία της δημοκρατίας είναι πολύ δύσκολο επίτευγμα. Πάρε για παράδειγμα τις σύγχρονες δημοκρατίες. Ακόμα και η Βρετανία, που έχει παραδειγματική λειτουργία του πολιτεύματος, έχει αυτό το γελοίο κατασκευάσμα που ονομάζεται Βουλή των Λόρδων, ένα συνονθύλευμα ηλικιωμένων, βαθιά συντηρητικών που ακόμα και τον Πινοσέτ αρνούνται να δικάσουν! Γι' αυτόν το λόγο και η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν ένα τόσο σημαντικό επίτευγμα. Η επιτυχία της βρίσκεται στον προσεκτικό σχεδιασμό ισορροπίας ανάμεσα στα διαφορετικά σώματα λειτουργίας της, όπως η Βουλή, η Εκκλησία του Δήμου και τα δικαστήρια. Η Εκκλησία του Δήμου είχε πολύ ανεπτυγμένους πολιτικούς κανόνες λειτουργίας και η Βουλή προετοιμάζε από πριν την ημερήσια διάταξη της Εκκλησίας. Αυτό ήταν πολύ σημαντικό, γιατί σήμαινε ότι τα θέματα συζήτησης που είχαν επιλεγεί από τη Βουλή είχαν μεγαλύτερη πιθανότητα αποδοχής από την Εκκλησία. Έτσι υπήρχε μια ισορροπία δυνάμεων μεταξύ Βουλής και Εκκλησίας. Επιπλέον υπήρχαν και τα δικαστήρια, τα οποία, μετά την εισαγωγή της μισθοφορίας, έδωσαν τη δυνατότητα στις κατώτερες τάξεις να συμμετέχουν απευθείας στην εξουσία. Χωρίς το δικαστικό μισθό οι κατώτερες τάξεις δε θα μπορούσαν να συμμετέχουν, γιατί δε θα μπορούσαν να παράγουν τα απαραίτητα προς το ζην τις ημέρες που συμμετείχαν στα δικαστήρια. Καμιά φορά σκέφτομαι μήπως η μισθοφορία για τη συμμετοχή στη λειτουργία των δικαστηρίων δεν είχε και αυτό το νόημα: να προσφέρει δηλαδή στις κατώτερες τάξεις ένα επιπλέον εισόδημα, κυρίως την εποχή που η Αθήνα είχε τον έλεγχο των συμμάχων της και άρα αυξημένα κέρδη. Ταυτόχρονα, μέσω της συμμετοχής στα δικαστήρια, οι κατώτερες τάξεις αποκτούσαν πολύτιμη εμπειρία στη διαχείριση της εξουσίας, ενώ παράλληλα εξοικειώνονταν στη χρήση λογικών επιχειρημάτων και στις διαδικασίες αποφάσεων βάσει συγκεκριμένων αρχών και νόμων. Με άλλα λόγια, οι κατώτερες τάξεις εκπαιδευόνταν στο χειρισμό της εξουσίας.

Πώς ερμηνεύετε την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας;

Θεωρώ ότι η εξήγηση βρίσκεται στο γεγονός ότι στη μακρά διάρκεια η εκμετάλλευση γινόταν συνεχώς πιο σκληρή. Η απόσταση μεταξύ της άρχουσας τάξης και των κατώτερων τάξεων γινόταν συνεχώς μεγαλύτερη, μέχρι που έφτασε να είναι τεράστια. Το βιβλίο του Α.Χ.Μ. Τζόουνς είναι καταπληκτικό σε αυτό το ζήτημα. Το αποτέλεσμα ήταν ότι όλη η εξουσία μαζεύτηκε στα χέρια της άρχουσας τάξης· οι κατώτερες τάξεις δεν είχαν κανένα απολύτως δικαίωμα· η ακίνητη περιουσία, ο έλεγχος των νόμων και τα αξιώματα ήταν όλα υπό την εξουσία μιας μικρής μειοψηφίας στην κορυφή, η οποία εξασκούσε την εξουσία με το χειρότερο τρόπο. Υπάρχουν ενδείξεις στις ιστορικές μας πηγές ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι κατώτερες τάξεις επί της ουσίας προτιμούσαν την κατάσταση των βαρβάρων από την υπάρχουσα κατάσταση. Έχω συμπεριλάβει τις αντίστοιχες πηγές στο βιβλίο μου. Υπάρχουν επίσης μαρτυρίες ότι μετά την κατάκτηση από τους βαρβάρους οι κατώτερες τάξεις είχαν περισσότερες ελευθερίες από ό,τι πριν.

Είναι αλήθεια ότι σε κάποιο βαθμό θεωρείτε τις γυναίκες ως ξεχωριστή τάξη;

Αυτό το κομμάτι, για τις γυναίκες ως τάξη δηλαδή, το συμπεριέλαβα στο βιβλίο μου πιο πολύ για να δω τι είδους αντιδράσεις θα προκαλέσει. Και πράγματι προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις. Η αλήθεια είναι ότι οι γυναίκες ως κοινωνική ομάδα έχουν σχεδόν ταξικά χαρακτηριστικά. Πάρε για παράδειγμα την Αγγλία του 1880: όταν μια γυναίκα παντρευόταν, όλη της η περιουσία πέρανε στα χέρια του συζύγου της. Αν επίσης κατά τη διάρκεια του έγγαμου βίου κληρονομούσε μια κληρονομιά, και αυτή πέρανε στην κατοχή του συζύγου.

Είναι πολύ σημαντικό να μελετούμε ιστορικά τη θέση των γυναικών. Ο Απόστολος Παύλος, λόγου χάριν, κήρυττε ότι η γυναίκα πρέπει να υπακούει απόλυτα στον άντρα. Και στην εβραϊκή κοινωνία η θέση της γυναίκας ήταν πολύ κατώτερη από αυτή του άντρα. Στην Παλαιά Διαθήκη, αν ένας άντρας βιάσει μιαν ανύπαντρη γυναίκα, τότε πρέπει να πληρώσει ένα πρόστιμο στον πατέρα της. Η γυναίκα, δηλαδή, είναι ένα απλό περιουσιακό στοιχείο. Επίσης οι Εβραίες γυναίκες ποτέ δεν απέκτησαν το δικαίωμα του διαζυγίου. Ακόμα και στο σύγχρονο κράτος του Ισραήλ, τα δικαιώματά τους σε αυτόν τον τομέα είναι περιορισμένα. Παλαιότερα, ένας άντρας μπορούσε να διαζευχθεί τις γυναίκες του γράφοντας απλά ένα γράμμα: το γράμμα ήταν το μοναδικό προαπαιτούμενο του διαζυγίου! Αν, όμως, μια γυναίκα ήθελε διαζύγιο, λόγω κακομεταχείρισης του συζύγου για παράδειγμα, τότε έπρεπε να βάλει τους συγγενείς της να μεσολαβήσουν και να πείσουν το σύζυγο, δηλαδή μια πολύ πιο πολύπλοκη διαδικασία από ένα γράμμα.

Και η γνώμη σας για τον Πλάτωνα;

Για πολλά χρόνια τώρα επαναλαμβάνω ότι οι δυο μεγαλύτεροι εχθροί της ανθρωπότητας στο ιδεολογικό επίπεδο είναι ο Πλάτωνας και ο Απόστολος Παύλος. Στον Πλάτωνα αξίζει μάλλον η πρώτη θέση, μια και ήταν πολύ πιο ιδιοφυής από τον Απόστολο Παύλο. Ο Πλάτων συνεχίζει να ζημιώνει την ανθρωπότητα ακόμα και σήμερα.

Το πρόβλημα με τον Πλάτωνα είναι ότι οι σύγχρονοι φιλόσοφοι δεν κάθονται να διαβάσουν τους *Νόμους*, όπου περιγράφεται μια πραγματικά ανατριχιαστική εικόνα του κράτους. Για παράδειγμα, αν ένας πολίτης του κράτους των *Νόμων* γνωρίζει ότι υπάρχει κάποιος αθεϊστής, δηλαδή κάποιος που είτε δεν πιστεύει στους θεούς είτε δεν πιστεύει τα σωστά πράγματα για τους θεούς, τότε πρέπει οι πολίτες να τον καταδώσουν ώστε να συλληφθεί και να φυλακιστεί. Κατά τη διάρκεια της φυλάκισης, οι διανοούμενοι του κράτους θα πρέπει να επισκεφθούν το διαφωνούντα ώστε να τον πείσουν για την ορθή τάξη των πραγμάτων. Αν τελικά δεν κατορθώσουν να τον προσπλυσίσουν, τότε ο φυλακισμένος εκτελείται. Πραγματικά ανατριχιαστικό! Και κάποιοι προσπαθώντας να δικαιολογήσουν τον Πλάτωνα, λένε ότι ήταν πολύ ηλικιωμένος όταν έγραφε τους *Νόμους*. Αηδίες! Ήταν πολύ νεότερός μου (81 ή 82 ετών) και εγώ δε χρησιμοποιώ την ηλικία μου για άλλοθι. Σε αυτό, πάντως, μοιάζει με τους χριστιανούς. Διάβαζα πριν μερικές μέρες το κείμενο της ομολογίας του Γαλιλαίου που περιλαμβάνεται σε ένα από τα βιβλία του Μπέρτραντ Ράσελ. Λέει, λοιπόν, ότι αν γνωρίσει κάποιον που έχει τερατώδεις πεποιθήσεις, όπως για παράδειγμα

ότι η γη κινείται γύρω από τον ήλιο, πρέπει να τον καταδώσει στις αρχές. Ο χαφιεδισμός είναι ένα από τα ιδιαίτερα ταλέντα των χριστιανών.

Και ο Αριστοτέλης;

Από τους αρχαίους θαυμάζω βασικά τον Θουκυδίδη και τον Αριστοτέλη. Ο Αριστοτέλης είχε πολλές καλές ιδέες, ακόμα και για τη βιολογία ή την αστρονομία, αν και σε αυτά τα θέματα σε γενικές γραμμές έσφαλλε. Ήταν ο πρώτος κοινωνιολόγος. Είχε καταλήξει σε πολλά πράγματα σε σχέση με την ανθρώπινη κοινωνία. Και ήταν πολύ πιο ευνοϊκά διακείμενος προς τη δημοκρατία από όσο πιστεύουν οι περισσότεροι. Δυστυχώς, οι περισσότεροι διανοητές που γράφουν για την πολιτική θεωρία του Αριστοτέλη αντλούν το υλικό τους βασικά από τα τελευταία βιβλία των *Πολιτικών*, στα οποία περιγράφει, τρόπον τινά, την ιδεατή πολιτεία. Αυτό, όμως, που είναι πραγματικά ενδιαφέρον είναι το μεσαίο κομμάτι των *Πολιτικών*, το τέταρτο, πέμπτο και έκτο βιβλίο, που είναι η μελέτη των ελληνικών πολιτικών συστημάτων. Και εδώ υπάρχει η εξής αντίθεση: ενώ στα τελευταία βιβλία των *Πολιτικών* ο Αριστοτέλης δε δίνει εξουσία στην πλειοψηφία των πολιτών παρά μόνο στις άρχουσες τάξεις, όταν μιλά για τα ενυπάρχοντα πολιτικά συστήματα στις ελληνικές πόλεις λέει ότι αν δε δώσεις δικαίωμα ψήφου στους πολίτες, τότε θα τους μετατρέψεις σε δούλους. Αποδέχεται, δηλαδή, επί της ουσίας το βασικό δημοκρατικό αξίωμα ότι όλοι, και όχι μόνο οι άρχουσες τάξεις, πρέπει να συμμετέχουν στην Εκκλησία του Δήμου.

Ποια ήταν η απήχηση του βιβλίου σας;

Έλαβα πληθώρα γραμμάτων από ανθρώπους που με ευχαριστούσαν. Είχα κι αρκετές ευνοϊκές κριτικές. Μια από αυτές ήταν του Ερνστ Μπάντιαν, που είναι καθηγητής στο Χάρβαρντ και της παραδοσιακής σχολής με πολύ παραδοσιακές απόψεις. Η κριτική του, που δημοσιεύτηκε στο *Νιου Γιορκ Ριβιού*, ένα από τα καλύτερα περιοδικά στην Αμερική, ήταν πολύ ευνοϊκή.

Γιατί πιστεύετε ότι έγινε αυτό;

Μα γιατί το βιβλίο μου ήταν πραγματικά πολύ καλό! Ο Μπάντιαν, βέβαια, διαφωνούσε με το μεγαλύτερο μέρος των συμπερασμάτων μου. Μαθαίνω ότι και στην Ελλάδα το βιβλίο μου πάει καλά. Χαίρομαι πολύ γιατί οι εκδότες αρχικά είχαν ανησυχήσει ότι λόγω του όγκου του δε θα κατορθώσει να ξεπεράσει το κόστος. Μου έγραψε και ο Δημήτρης Κυρτάτας πρόσφατα και μου είπε ότι τον είχαν καλέσει να δώσει μια ομιλία για το βιβλίο μου στη Λιβαδειά και εβδομήντα περίπου άτομα παρευρέθησαν στην ομιλία. Εντυπωσιακός αριθμός!

Μια από τις κριτικές που με ευχαρίστησαν εξαιρετικά ήταν, νομίζω, στους *Κυριακάτικους Τάιμς*. Ο συγγραφέας της κριτικής έγραψε ότι το βιβλίο μου είναι το μοναδικό σύγγραμμα που πραγματεύεται μια ιστορική περίοδο από τη σκοπιά των φτωχών. Αυτό με έκανε ιδιαίτερα υπερήφανο.

Τι σας έκανε να αποφασίσετε να καλύψετε μια τόσο μεγάλη περίοδο στο βιβλίο σας;

Ήθελα βασικά να δω αν ο μαρξισμός μπορεί να λειτουργήσει ως μοντέλο ανάλυσης. Φυσικά υπάρχουν διαφορές μεταξύ της ελληνικής κοινωνίας του 800 π.Χ. και του 400 μ.Χ., αλλά τα τελευταία χρόνια δεν είχε γίνει καμιά συστηματική μελέτη της διαδικασίας μετάβασης και αλλαγής.

Θρησκεία και Χριστιανισμός

Τα τελευταία χρόνια ετοιμάζετε την έκδοση της μελέτης σας με θέμα το χριστιανισμό και την πρώιμη χριστιανική εκκλησία. Πώς ξεκίνησε το ενδιαφέρον σας για το χριστιανισμό;

Η μητέρα μου ήταν κόρη ιεραποστόλων και σχεδόν μανιακή με το χριστιανισμό. Αργότερα προσχώρησε σε μια αίρεση που ονομάζεται Βρετανοί Ισραηλίτες (στην Αμερική νομίζω ονομάζονται Αγγλο-Ισραηλίτες). Η αίρεση αυτή πίστευε ότι από τα δύο βασίλεια της Παλαιστήνης, το βόρειο βασίλειο που κατακτήθηκε το 721 π.Χ. και μεταφέρθηκε στην Ασσυρία από όπου χάνονται τα ίχνη του, στην πραγματικότητα είχε μεταφερθεί στην Αγγλία. Άρα όλες οι επαγγελίες του θεού προς τον εβραϊκό λαό, ότι δηλαδή θα είναι πανίσχυροι και πολυάνθρωποι και ότι θα κατακτούσαν όλο τον κόσμο, ίσχυαν για το βρετανικό λαό. Η μητέρα μου δε με άφησε να διδαχθώ θρησκευτικά στο σχολείο γιατί θα με δίδασκαν, όπως πίστευε, τον ψευδή λόγο. Μου μάθαινε η ίδια την Παλαιά Διαθήκη. Μεγαλώνοντας, όμως, μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον θρησκευτικού φανατισμού, κατέληξα να μην έχω κανένα απολύτως θρησκευτικό αίσθημα. Η μητέρα μου με έβαζε να προσεύχομαι και εγώ ήμουν πεπεισμένος ότι δεν υπάρχει κανείς που να με ακούει εκεί πάνω.

Με αυτόν τον τρόπο έμαθα τα θρησκευτικά κείμενα. Και τελικά η γνώση αυτή απεδείχθη χρήσιμη. Υπάρχει μεγάλο μέρος ιστορικής αλήθειας στην Παλαιά Διαθήκη και ως ιστορικός αξίζει κανείς να ψάξει να τη βρει. Το πρόβλημα είναι ότι στο μεγαλύτερό της μέρος η ιστορική έρευνα των ιερών κειμένων έχει γίνει από μελετητές με ισχυρή θρησκευτική πίστη. Έτσι, αντί για πραγματική ιστορία, παράγουν ιστορία με σωτηριολογικό περιεχόμενο.

Τα τελευταία χρόνια ασχολούμαι αποκλειστικά με την ιστορία της πρώιμης χριστιανικής εκκλησίας. Είναι ένα θέμα με πολύ ενδιαφέρον κυρίως γιατί, όπως είπα, η ιστορία που έχει γραφτεί είναι προϊόν θρησκευτικής πίστης. Στην αρχαία ελληνική ιστορία, τουλάχιστον, υπάρχουν πολλές διαφορετικές απόψεις και αναλύσεις, αλλά στη θεολογία και στην εκκλησιαστική ιστορία η κατάσταση είναι φριχτή. Το βιβλίο που γράφω τώρα είναι εντελώς αντιχριστιανικό. Οι περισσότεροι μελετητές ποτέ δε θα τολμούσαν να προωθήσουν τόσο αντιχριστιανικές απόψεις.

Ποια είναι η γνώμη σας για την Καινή Διαθήκη;

Υπάρχουν αρκετά σημεία στην Καινή Διαθήκη που δεν έχουμε κατανοήσει τι λέει ακριβώς το αρχαίο κείμενο. Πάρε για παράδειγμα το απόσπασμα στο οποίο ο Χριστός μιλά για

τη βασιλεία των ουρανών. Λέει, λοιπόν, ότι η βασιλεία των ουρανών βρίσκεται εντός υμών. Ένα από τα σημαντικά θρησκευτικά ζητήματα για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν τι εννοεί ακριβώς με αυτό, με άλλα λόγια τι σημαίνει το εντός υμών, μέσα σας ή ανάμεσά σας. Τελικά ένας πατυρολόγος από την Οξφόρδη δημοσίευσε κάποιους πατύρους που χρησιμοποιούν την έκφραση αυτή με το βέβαιο νόημα «ανάμεσά σας». Αυτό αλλάζει σημαντικά την ερμηνεία του κειμένου. Δε λέει ότι η βασιλεία των ουρανών είναι μέσα σας, αλλά μεταξύ σας, δηλαδή βρίσκεται μέσα στην εμβέλεια των δυνατοτήτων σας.

Και για την Παλαιά Διαθήκη;

Ο θεός των Ιουδαίων και του χριστιανισμού είναι ένας πραγματικά πολύ μοχθηρός θεός. Πάρε για παράδειγμα όλες τις γενοκτονίες που αναφέρονται στην Παλαιά Διαθήκη. Ο βασιλιάς Σαούλ σκότωσε όλους τους Αμαληκίτες, σύμφωνα με το πρόσταγμα του προφήτη Σαμουήλ, γιατί τετρακόσια χρόνια πριν είχαν επιτεθεί στους Ισραηλίτες κατά την έξοδό τους από την Αίγυπτο. Αν διαβάσεις προσεκτικά το απόσπασμα (και φυσικά οι χριστιανοί πάντα προσπαθούν να αποκρύπτουν αυτές τις ανατριχιαστικές λεπτομέρειες), η προφητεία λέει ότι οι Ισραηλίτες πρέπει να σκοτώσουν όλους τους άντρες, όλες τις γυναίκες, όλα τα παιδιά, όλα τους τα ζώα και, επιπλέον, μια απίστευτα φριχτή προσοχή, καθετί που αναπνέει. Και στο βιβλίο του Δευτερονόμιου έχουμε ακριβώς την ίδια παρότρυνση, οι Ισραηλίτες πρέπει να σκοτώσουν καθετί ζωντανό και να αφιερώσουν τα πάντα στο θεό.

Και εκτός αυτού, η πρώτη ιστορικά μαρτυρημένη φυλή στην οποία απαγορεύεται η επιμιξία με άλλες φυλές είναι οι Εβραίοι. Φυσικά κάτι τέτοιο είχε πολύ αρνητικά αποτελέσματα μια και τους εμπόδιζε να μάθουν τα ήθη και τα έθιμα άλλων λαών. Αυτός ήταν και ο λόγος της απαγόρευσης της επιμιξίας: μη Εβραίοι σύζυγοι πιθανόν να μάθαιναν στα παιδιά τους και μη εβραϊκούς θεούς. Φυσικά, υπάρχουν και θετικά πράγματα στον ιουδαϊσμό. Για παράδειγμα, είναι η πρώτη θρησκεία που πήρε μέτρα κοινωνικής πρόνοιας, όπως η μέριμνα των φτωχών. Κάτι τέτοιο δεν υπάρχει σε καμιά άλλη ανατολική θρησκεία.

Ιώβ: ένα άλλο παράδειγμα της φρίκης της Παλαιάς Διαθήκης

Το βιβλίο του Ιώβ στην Παλαιά Διαθήκη αποτελεί μια θαυμάσια ιστορική πηγή. Ο Ιώβ είναι ένας πολύ ευσεβής Εβραίος. Ο Γιαχβέ (ο θεός των Ιουδαίων) και ο Σατανάς βάζουν ένα απαίσιο στοίχημα. Ο θεός, λοιπόν, λέει στο Σατανά: Γνωρίζεις το δούλο μου τον Ιώβ; Είναι ένας θαυμάσιος άνθρωπος. Και ο Σατανάς λέει: Σε υπακούει γιατί τον έχεις κάνει πλούσιο και ευτυχισμένο. Αν με αφήσεις να τον περιπαίξω, δε θα σε υπακούει τόσο. Και ο θεός λέει: Καλά, κάνε ό,τι νομίζεις, αλλά μόνο μην του πειράξεις το σώμα. Έτσι ο Σατανάς σκοτώνει όλα του τα παιδιά και παίρνει όλη του την περιουσία, αλλά ο Ιώβ μένει πιστός στο θεό. Ακολουθεί ένας μακρύς διάλογος για το αν ο ευσεβής άνθρωπος πρέπει να είναι και πλούσιος, μια συζήτηση που αντικαθρεπτίζει τις εβραϊκές αναζητήσεις της εποχής. Μετά ο θεός ξανασυντάται με τον Σατανά και ο θεός λέει: Είδες που δεν κατάφερες τίποτα με τον πιστό μου Ιώβ; Ο Σατανάς του λέει, άσε με να του καταστρέψω το σώμα και θα δεις

που δε θα σου είναι τόσο πιστός, και ο θεός τον αφήνει. Έτσι ο Ιώβ υποφέρει από μια φριχτή αρρώστια, αλλά κι αυτό αποτυγχάνει, αν και ο Ιώβ αρχίζει να έχει διλήμματα. Έτσι ο θεός του παρουσιάζεται (έχουμε δηλαδή Θεοφάνεια) και του ξαναδίνει τα αγαθά που είχε χάσει. Ο Ιώβ κάνει δέκα παιδιά (επτά γιους και τρεις κόρες, που είναι και η σωστή αναλογία για τις εβραϊκές λεποιθήσεις, αν και καθόλου κόρες θα ήταν καλύτερο). Το ζήτημα είναι ότι ο θεός είναι ένα πραγματικό τέρας σε αυτή την ιστορία. Έχω γράψει ένα άρθρο γι' αυτό το θέμα και ελπίζω να το εκδώσω στο βιβλίο μου.

Οι περισσότεροι μελετητές μέχρι σήμερα αρνούνται να δουν τη φριχτή πλευρά του Γιαχβέ. Υποστηρίζουν ότι ο Ιώβ πήρε ένα καλό μάθημα από τον Γιαχβέ για την παντοδυναμία του θεού. Εγώ, όμως, όταν πρωτοδιάβασα την ιστορία αυτή, αμέσως είδα την αλήθεια: ο θεός είναι ένας τέρας. Και ο Γιαχβέ και ο Σατανάς συμφωνούν ότι ο Ιώβ είναι ο πιο ευσεβής άνθρωπος στον κόσμο και παρ' όλα αυτά του παίζουν ένα τέτοιο βρόμικο παιχνίδι. Η ιστορία αυτή βέβαια είναι μια σπουδαία ιστορία πάνω στο θέμα της ανθρώπινης δυστυχίας. Και είναι σημαντικό ότι πουθενά στο διάλογο δεν εμφανίζεται η πεποίθηση ότι η ανθρώπινη δυστυχία θα ανταμειφθεί στον άλλο κόσμο. Ο Ιώβ ανταμείβεται για την πίστη του με παιδιά και πλούτη σε αυτή τη ζωή. Βλέπεις, εκείνη την εποχή δεν πίστευαν ακόμα στη μετέπειτα ζωή. Το βασίλειο του θανάτου έμοιαζε πιο πολύ με τον αρχαιοελληνικό Άδη. Επίσης αυτή είναι η πρώτη εμφάνιση του Σατανά σε γραπτή πηγή. Ο Σατανάς δεν έχει εκπέσει ακόμα, ανήκει στην «αυλή» του θεού, θα λέγαμε. Μπορεί και συζητά με το θεό γιατί ανήκει στον παράδεισο.

Προσωπικά, είμαι πεπεισμένος ότι η όλη ιστορία ήταν επί της ουσίας αντι-Γιαχβεδική. Αποτελείται από περίπου πενήντα υποκεφάλαια. Το μεγαλύτερό της μέρος, που γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα τον έκτο προ Χριστού αιώνα, είναι η περιγραφή των πληγών του Ιώβ και είναι μια θαυμάσια πραγματεία πάνω στο θέμα της αμαρτίας και της ανθρώπινης δυστυχίας. Κάποια στιγμή αργότερα, τον τέταρτο ή τρίτο προ Χριστού αιώνα, κάποιος αντι-Γιαχβεδικός προσέθεσε την αρχική διήγηση για το στοιχείο με το Σατανά. Το αποτέλεσμα είναι ότι για οποιονδήποτε έντιμο και ιδιοφυή άνθρωπο, η ιστορία αυτή είναι σαφώς αντι-Γιαχβεδική, αν και καμιά τέτοια ανάγνωση δεν έχει γίνει μέχρι τώρα.